

Keresztury Dezső emlékezete

Művelődési, irodalmi életünk nesztorának, Keresztury Dezsőnek halálával egy kitűnő nemzedék alighanem utolsó, példászerű megtettesítőjének távozását is gyászolja. Pályautja, munkássága mielőbbi földolgozása az idősebb középnemzedék egyik szép és tanulságos feladata lesz. Azért e nemzedéké, mert Keresztury munkásságának értéséhez, méltánylásához a szokottnál is inkább szükséges erős sugárzású egyéniségének személyes ismerete.

Akik tanítványai, majd pályatársai, aztán barátai lehettünk Keresztury Dezsőnek, míg élünk sem felejtjük karaktere sokrétűségének és mélységének magával ragadó vonzását. A lélekbúvárnak tanulságos stúdium lehetne vizsgálni, hol-mindenütt ismerték, kik-mindenkik emlegették, miért s hányféleképpen szerették és tisztelték. Tertullianus, a szeretetről szólván, azt mondja: többszörös kör közepe-n áll minden igaz ember: a kör ívét a belőle kiáradó s a reá visszahulló szeretet vonja, rajzolja. Keresztury szinte körhalmazok sokszoros metszéspontjában állott.

Mi lehetett a titka? Tán azt kell mondanunk, a nyílt személyesség és a szigorú tárgyyszerűség, a benső érdekelttség és a nemes tartózkodás, a szíves közvetlenség és a bölcs távolságtartás, az igaz lelkesültség és az okos higgadtság, a puritán egyszerűség és az érzelmi emelkedettség, és annyi testvér ellentétpárjuk jelenléte és szép egyensúlya. Ha a képernyőn egy festményről, egy könyvtárról, egy elköltözött barától, egy életműről szólt, e vonások biztos egyensúlya mindig megmutatkozott. Talán ezért is volt, hogy szinte mindenkinek tudott egyazon megnyilatkozásban megragadót, elgondolkodtatót, élményszerűt nyújtani.

A költő születik, a szónok lesz, mondták a régiek. A személyiség viszont születik is, meg lesz is. A született alkatot munkával, élménnyel, sorssal formálni, alakítani kell. Keresztury szerencsés táji környezetből indult. A legbelsőbb Pannóniából, ahol rétege, az egykori középnemesség többségében nem vált dzsentrivé. Urbanizálódott, szakműveltséget szerzett, igazgatási és civilizációs közhivatalt viselt. A templomokat Maulbertsch, Donner és Dorfmeister képek ékesítették, az iskolázás a legkisebb faluban is természetszerű volt s a hivatalnok-úri otthonokban gyakran szólt házimuzsika. Magyarok, németek, horvátok jó egyetértésben éltek itt fenn is, lenn is. Politikusszobor az első, sőt a második világháborúig alig állott itt a városokban. A kongó szónoklatoknál, a cigányozó hejehujáknál jobban szerették a színházat, a könyvet, a barátságos együttlétek délutáni szokását.

Apja Egerszeg polgármestere volt. Tragikus véggel, korán hagyta árván családját. Ezután a nem szűkösen, de nem is fölösleggel, hanem öröklött historiai ízléssel rendezett Balaton-felvidéki otthonukban nevelkedett a Kisfaludyak híres házának közelében. Varázslatos táj, apró román és gót falusi templomokkal, folklórba játszó hegyi kápolnákkal, barokk egyházakkal, hivalkodást kerülő, kis klasszicista kúriákkal teleszórva. Egyik oldalt Szigliget meg Sümeg vára s a fényes Keszthelyi Festetics kastély és a remek későbarokk sümegi püspöki palota, a másikon Tihany szép harmóniájú, messzetelektől apátsága s a romantikus-eklektikus Füred gazdag művelődési emlékvilága. Csupa történelmi, csupa művészeti ihletés, de egy-

ben szociális gond és ébresztés is, mert a nagybirtokokon bizony szegényen, bár azért itt nem ember alatti nyomorúságban élő cselédsorsokkal is megismerkedhetett.

Az Eötvös-kollégium tagjai sorába lépő Keresztury ezzel a tájörökséggel érthető módon választotta a történelmet, a művészetet, az irodalmat, a szegény nép sorsáért aggódó irodalmat is szaktárgyául. S épp ily érthető módon találta föl magát Berlinben is a kitűnően végző hallgató. A weimari Berlin ekkor az európai művészet fővárosa; de a szociologikus, az etikai, az esztétikai elmélkedésnek is egyik fő centruma. Számos termékeny ismeretségre tett szert, s nagy része volt abban, hogy az egyik legnevesebb tudományos kiadó, a Gruyter magyar tárgyú könyvsorozatot indított.

Midőn a náci erőszak előretörése nyomán haza kellett térnie, a Pester Lloyd munkatársaként hatékonyan közrejátszott abban, hogy a lap nemes hangvételi, okos mérsékletű liberális maradt, s hogy számtalan elhallgattatott, üldözött vagy emigráns német szerző kapott benne nyilvánosságot.

Szorosan csoporthoz sohasem kötötte magát. Illyéshez kezdettől s egyre sűrűbb szálak fűzték. (Németh László – kivált a történeti esszéista – iránt bő fenntartásai is voltak. A fiatal Márairól s a háború alattiról rokonszenvvel és elismeréssel beszélt.) Legmélyebb respektus és szimpátia azonban Babits iránt élt benne; belső lelkesültség pedig talán Kosztolányi iránt.

Az irodalmi alkotás sohasem hiúság vagy érvényesülés eszköze volt számára, hanem benső indítás, lelki szükség. Korán kezdett verset írni és fordítani, meg szépirodalmi értékű esszét alkotni; igazában azonban mégiscsak tudósnak, irodalomtörténésznek készült. Itt kapcsolódása is határozottabb volt. Míg a magyar klasszicizmus esszéirodalmáról szólóban Szekfűhöz állt közel, első kis Arany-könyvében Horváth Jánoshoz. Akaratlanul, kimondatlanul is vitairat mindkettő. A második a Móricz által kezdeményezett s a Németh László által is – bár árnyaltabban – erősített Arany-képpel szemben; az első viszont a kiegyezést előkészítő nemzedéket mutatta be az őket kicsinylők ellenében. Arany, számára, annak a megtestesülése, ami Európából az irodalomban, a költészetben akkor és itt megtestesülhetett, a Kemény-Eötvös-Csengery-féle esszéisták pedig azt képviselték, ami akkor és itt az európai liberális nemzeti gondolkodásból képviselhető volt.

Keresztury egyik fő jellemvonása mutatkozik meg itt: határozottan elutasítja, hogy a historikus egy csoport, egy réteg, egy irány, egy felekezet számára kisajátítsa az igazság kizárólagos birtoklását, a nemzet egyedüli képviseletét, a társadalom és művelődés irányítását, értékeinek hordozását, tulajdonságainak meghatározását.

Arra nézve, mennyire történeti tájékozottságára s az egyéniségében meg neveltségében rejlő józanságára, ítélőkészségére tekintettel becsülték kortársai, hadd említsük: midőn Illyés a Magyar Csillag alapítására készült, Márai, Németh László, Cs. Szabó mellett és előtt őt kérdezi meg, tegye-e vagy sem. S a lap egyik legfontosabb vitája, a *Helyünk a világban* záró cikkében a szerkesztő leginkább az ő, e vonatkozású írásaira támaszkodik. Amikor meg Illyés *Hidi vásár* címen – mintegy Sinka, Móricz s társai stíljét s világát megirigyelve – valami folklór-naturális, porba, zajba fulladt, mondjuk, ugor-türk-szamojéd orientális kaotikus vásári képet festett – Keresztury józanul fontoló-szemlélődő, tisztán öltözött, meg-gondolva szóló, falusiakkal telt, italos zajongástól idegen vásári rajzot nyújtott *Zalai vásár* című válaszában. Aligha lehet kétségbe vonni, hogy szemérmesen büszke írásai ott éltek Illyésben, midőn szelíden bár, de kikelt Móricz parasztbárázolására ellen, s *Jóó Györgyben*, a *Boldog emberben* látta a falu igazi ábrázolóját.

A második világháború után, Teleki Géza távozása nyomán a Parasztpárt delegáltjaként – amelynek ugyan nem volt tagja –, főleg Illyés sürgetésére művelődési miniszterséget vállalt a koalícióban. Megteremtette a nyolcosztályos általános iskolát, s ahol erre mód volt, osztályok szerint tagolt oktatást vezetett be. Az Észak-Dunántúlnak Szombathelyen vagy Győrben, Észak-Magyarországnak Egerben – megvalósítva Esterházy Károly II. József által szerteszórt kezdeményét – egyetemet szeretett volna létrehozni.

Miniszterségből való kibuktatása nem fáj neki. Annál inkább az, hogy kicsinyes praktikákkal, hátmögött s hozzá néhány karrierista vagy megbolydult elméjű kollégista intrikája segítségével megszüntették előbb Eötvös-kollégiumi igazgatóságát, majd tanárságát, aztán magát ezt az oly fontos intézményt is. Ez utóbbi az egyetlen sérelem, amin az ő derős fölényével tán haláláig sem tudott egészen túllépni.

Zaklatottsága, folytonos lefelé buktatása éveit után a hatvanas–hetvenes években nekilátott újra nagy álma megvalósításának: előbb Arany művei teljes kritikai kiadásának, majd vele párhuzamosan életműve földolgozásának. Amikor a Kiadó engem kért a szokásos lektorálásra, ámulva láttam, milyen friss maradt, s mennyire teljében van esztétikai érzékenységének, lélektani tudásának, történeti otthonosságának, ragyogó íráskészségének.

Akik tudományos területén is közel álltunk hozzá, boldogok voltunk. Mert féltünk, hogy nem marad ideje a nagy műre, mivel annyi s oly igen különböző feladatot vállalt közben magára, közműveltségünk emelésére. A *magyar irodalom képeskönyve*, A *magyar zene képeskönyve*, költői antológiák, versfordítások, festőprezentációk, kiállítás-rendezések, TV-beli könyvtár-bemutatók követték egymást. A gondviselés, amelyben megőrzött hitével mindig bizakodott s a feladat fontosságának tudata azonban megőrizte nemcsak tehetségét, de munkakedvét s munkaképességét is.

Gazdag és szép élet volt az övé, minden elszenvedett méltánytalanság ellenére is. Úgy töltötte be a folytonos munkálkodás, hogy szinte az ország minden lakójának adott valamit. Beteljesült ifjúkori vágya, előbb Babits bátor élesztésével, majd Arany nagyszerű bemutatásával.

Ebben a művében két irányzat, két felfogás és stílus összefogó, egy folyamatba ötvöző törekvését láthatjuk. Két irodalomeszmenyét s két tudománykonceptióját. Az egyik Kemény, Gyulai (s részben) Péterfy öröksége, melyet ő Horváth János életművében vélt modernizálva látni. A másik a Nyugat liberálkonzervatív esszéisztikájáé. Az egyik a nemzetnek, mint a társadalmat összefogó, az egyén és közössége kölcsönösségét meghatározó, magyarázó, minősítő tényezőnek a szerepét hangsúlyozza az irodalom alakulásában s értékteremtésében is. A másik – az előbbit nem tagadva – a személyiség, az egyéniség épülésének, karakterének, világszemléletének determináló erejét húzza alá a mű létrejöttében és hatásában egyaránt. Mindkét irányzathoz, mindkét felfogásból következik egyrészt a művek erős kortörténeti s életrajzi ágyazottságú eredeztetése s magyarázata, másrészt az eredmények oly, a szépirodalmihoz hasonló megfogalmazása, amely nemcsak a szakembereknek ad eligazító értelmezést, hanem a nemzet sorsát, erkölcsiségét, ízlését elsősorban meghatározó értelmiség egészének is élményt nyújt, indítást jelent. E jelleg nyomán a mai, erősen elméleti beállítottságú fiatalabb nemzedék némi archaikus ízt vélhet érezni könyvében: ám ezzel sem tagadhatja Arany értéséhez való nélkülözhetetlenségét, mint ahogy a költő művei Keresztury által készített kritikai kiadású köteteinek hatalmas jegyzetanyagának nélkülözhetetlenségét sem.

Ám amikor átadta az olvasóknak négy Arany-könyvét, akkor sem szűnt meg tolla nyugodni. Nemcsak egy-egy szép vers vagy fordítás került ki asztaláról, hanem egy érdekes Zrínyi-dráma is, kitűnő dialógus- és jellemábrázoló képességel. Hogy egykor nem véletlenül éleszthette meg Madách jó drámai magvú, de nehézkes mozgású és nyelvű Mózes-drámáját, amely akkor tiltakozás lett a zsarnokság és idegen uralom ellen, ez a darab jól mutatja, igazolja. Önéletírásában, amelyet annyira szorgalmaztunk, sajnos, csak minisztersége kezdetéig jutott el. Holott e nehéz időkről kevés hitelesebb tanú lehetett volna nála; tárgyilagos beszélgetései, elmélkedései nyomán barátai, jól tudhattuk. Ám e nélkül is nagy ajándékot adott életművével nemzeti művelődésünknek.

Németh G. Béla

Vargha Balázs példája

„Vallomás a cédulákról” a címe a *Jelek, jelképek, jellemek* (Bp., 1984) bevezetőjének. Számvetés ez munkával, művel, sorssal: „Nem is az a baj, hogy sok a cédulám, hanem az, hogy minden csomójából cikket, tanulmányt, monográfiát kellene írni. A megírandó cédulák rendjében már formálódó témák száma gyorsabban nő, mint az elkészült tanulmányoké. Ötvenen túl a legoptimistább ember is biztosra veheti, hogy leélte életének felét. Hatvanon túl senki se hiheti, hogy alkotó életének a nagyja még hátra van” (10.). Adósságnak tartja a még meg nem írt tanulmányokat, „évről évre növekvő adósságnak” (11.).

Ragadjuk ki ebből a szavakba foglalt sóhajtásból a forma ügyét, miszerint a forma az adatgyűjtés fázisában elkezd ráerőltetni magát az alkotóra. A *témák formálódása*, ahogyan már a cédulák alakuló rendjében megmutatkozik, az anyag belső rendje szerinti formálódást sejtet. Pedig előfordulhat, hogy valamiképpen a formátlanság a forma. Valamilyen nézőpontból, valakik számára persze. Olyannyira, hogy az *anyag* mibenléte is kérdéses lehet: „Joggal kérdezheti a kedves olvasó – ha egyáltalán volt türelme eddig követni cikcakkos gondolatmenetemet: Miről is szól hát ez a vázlat?” (561.) A szóban forgó gondolatmenet egy nagyszabású transzhisztorikus, transzdiszciplináris tanulmány – monográfia dióhéjban. A kérdés ennek záradékaként hangzik el. A téma itt olyan nagy léptékű, számos szakterületet átfogó „vázlat”-ra képesíti, mint mondjuk Georges Poulet-t a KÖR témája (*Les métamorphoses du cercle*, Paris, 1961). Sőt a „kör” nagy irodalmi korszakokon átívelő pályafutásának félezer oldalas felmérésénél eredetibb és jelentősebb lehet az *ellentétekben mozgó analógiás észlelés és gondolkodás fenomenológiája*. A magyar szerző tökéletesen tisztában volt kezdeményezése jelentőségével: „A szemiotika kutatói – tudtommal – nem vizsgálták meg gondolkodásunk, tájékozódásunk alapformáit, így a leggazdagabbnak, a keresztesnek változatait sem” (565.) – írja, aki már elkezdte ezt a vizsgálatot.

A hatalmas anyag virtuóz előadásához hozzátartozik egy olyan játék, amely mintha megfordítaná a súlyemelés bohózati válfaját: itt a világrekordot jelentő súlytömeghez társul olyan látszat, mintha papírsúlyzóval folynék a kísérlet. A könnyed, csevegő hangvétel, a laza tartás, a finom mosoly és önironia, a példák, illusztrációk játékos elrendezése kelti ezt a látszatot. A tanulmány címe (*Bukfencsek a fejünkben*) bohócjelenetre utal. A „komoly” alcímmel („Vázlat az x-es szerkezetekről”) együtt ez maga is „kereszteszés”. Hát még az a mód, ahogyan a tanulmány végén kidobja a labdát a porondról a *szakértő nagyérdemű* soraiba: „...szeretném hallani anatómusok, neurológusok, pszichológusok, etológusok, esztéták, fizikusok (stb.) véleményét: látnak-e errefelé kutatóivalót?” (565.)